

Lecțiuni controversate în Sfânta Scriptură

Dionisie Constantin PÎRVULOIU

As an activity of crucial relevance, the translation of the Bible raises both linguistic and theological questions that are still waiting for clear-cut answers. The author examines some of the controversial issues and suggests solutions that could be worth following.

I. Creștinismul, religie a cărții?

Asemenea mozaismului, creștinismul este considerat deseori ca „religie a cărții”. Sintagma poate fi adevărată cel mult în cazul ramurii protestante, pentru care principiul fundamental și diriguitor este *sola Scriptura*. Însă, propovăduirea creștină dintotdeauna a fost una orală¹. *Evangheliile și Epistolele* neotestamentare nu au avut, în primele veacuri creștine, nici pe departe rolul jucat astăzi în viața și misiunea creștină. Prima Evanghelie este scrisă, conform tradiției, aproximativ la zece ani după Jertfa Mântuitorului Iisus Hristos², iar canonul Noului Testament (cele 27 de cărți pe care le cunoaștem astăzi) este definitivat și aprobat de Biserică în anul 276 p.Chr. prin Sinodul din Laodiceea³.

Sînt extrem de puține cazurile cunoscute de convertire prin lectura *Scripturii*⁴, iar accesul la cărțile sfinte a fost întotdeauna practic imposibil pentru majoritatea

---

¹ Cf. Romani 10:17: " Prin urmare, credința este din auzire, iar auzirea prin cuvîntul lui Hristos".

² Critica filologică biblică protestantă consideră acest interval mult mai îndelungat de pînă la jumătate de veac. Ultimele cercetări privind filologia biblică și istoria creștinismului timpuriu susțin că prima evanghelie este cea după Marcu și ar fi fost alcătuită după anul 70 p. Chr.

³ În cazul iudaismului canonul scripturistic se definitivează mult mai tîrziu, în comparație cu creștinismul, la conciliul de la Iamnia (90 p. Chr.)

⁴ De exemplu, apologetul grec Athenagoras Atenianul, v. John G. Cook, *The protreptic power of early christian language: from John to Augustine*, în "Vigiliae Christianae", 48(1994), p.122. De altfel reticența păgînilor chiar și la simpla lectură a Scripturii este surprinsă de Fer. Augustin și Tertulian: „Și astfel, am hotărît să-mi îndrept sufletul spre Sfintele Scripturi, ca să văd în ce fel erau ele. Și iată că văd un lucru nedezevăluit celor mîndri și nici revelat copiilor, dar smerit la mers, semeț la sosire și învăluit în taine; și eu nu eram în așa fel pregătit încît să pot să pătrund în acesta, ori să-mi aplec grumazul pe potriva pasului său. Căci pe atunci nu am simțit așa cum vorbesc acum, cînd mi-am îndreptat atenția la acea Scriptură, ci mi s-a părut nedemnă, și n-ar fi potrivit s-o compar cu prestața strălucitoare a lui Tullius. Deoarece orgoliul meu făcea nazuri la simplitatea ei, iar ascuțitul minții mele nu pătrundea înlăuntrul ei. Căci ea era una care creștea o dată cu copiii. De aceea eu refuzam să fiu copil și, așa umflat de îngîmfare, mi se părea că sînt plin de măreție.” (Augustin, *Confessiones*, III, 5, 9, Traducere din latină, studiu introductiv și note de Gh. I. Șerban, București, Humanitas, 1998, p.139); „Atît de mult lipsește ca oamenii să admită scrierile noastre la care nimeni nu vine dac a nu este creștin.” (Tertulian, *De testimonio animae*. I).

credincioșilor, în Occident fiind chiar adeseori interzis pînă la Reformă. În sfîrșit, *Scriptura* însăși, deși inspirată, nu este altceva decît o lucrare de circumstanță, cărțile ei fiind elaborate pe o lungă perioadă de timp, acestea necuprinzînd întreaga doctrină și morală creștină. Fiecare carte neotestamentară⁵ a fost scrisă pentru a răspunde unei probleme stringente, deși, grație inspirației divine, își păstrează o valabilitate generală și constantă.

Mai mult, se ignoră mereu că *Noul Testament*⁶ este transcrierea unei mici părți a doctrinei, moralei, propovăduirii creștine și este insuficient pentru mîntuire, trebuind completat cu Sfînta Tradiție⁷, de altfel *Scriptura* însăși reprezintă consemnarea în scris a unei părți a Sfintei Tradiții.

Astfel, în istoria culturii europene s-a perpetuat butada „creștinii și evreii popoare ale cărții.” Sursa istorică a acestei sintagme tendențioase se află în cartea sacră a islamului, *Coranul*. Așadar este o afirmație tardivă (ne aflăm în veacul al VII-lea p. Chr.) și, mai ales, una venită din partea unei noi religii edificată pe o sinteză remarcabilă a mai multor elemente eterogene, între care cele creștine și iudaice au avut un rol important. În plus, se impune a fi precizat că această aserțiune este subiectivă și falsă, fiind binecunoscută imaginea deformată a creștinismului și iudaismului în *Coran*, imagine justificată de necesități polemice.

În cazul iudaismului această afirmație este valabilă doar pentru iudaismul din diaspora⁸, și, în special pentru cel din perioada greco-romană, deoarece, după distrugerea celui de-al treilea Templu de către romani în 70 p. Chr., de această dată, evreii de pretutindeni, vor fi lipsiți de posibilitatea practicării cultului liturgic tradițional.

Procesul absolutizării cuvîntului scris începuse în iudaism încă din perioada imediat posterioară revenirii din exilul babilonic. Încetarea profetismului și înlocuirea sa cu supremația cuvîntului scris a fost pusă de creștini pe seama corupției morale și religioase a poporului ales care a generat pedeapsa înlăturării duhului profetic, iar de către rabini pe seama proniei tainice a lui Dumnezeu, care a înlocuit acum treptat Templul de piatră cu un “templu portabil” - Thora, pregătind iudaismul pentru supraviețuire în veacurile de peregrinare și exil care vor urma. Conform doctrinei creștine, după revenirea din exilul babilonian, mai precis odată cu moartea lui Zaharia și Maleahi are loc încetarea prezenței Duhului Sfînt în cadrul religiei iudaice.

Rabinii au susținut această motivație a restrîngerii profetismului ca urmare a pedagogiei divine pentru a proteja comunitatea de cei care pretindeau o legătură mai directă cu Dumnezeu. Singura relație legitimă cu Iahve era, în concepția

---

⁵ În plus, cel puțin o Epistolă a Noului Testament s-a pierdut, iar asupra altor cărți există dubii asupra autenticității.

⁶ Ca și Vechiul, în cazul iudaismului, unde tradiția orală este extrem de dezvoltată (consemnată în scris în ceea ce va alcătui *Talmudul*)

⁷ Aceste aspecte trebuie avute în considerație pentru sublinierea caracterului oral, popular al limbii koinh, neotestamentare

⁸ Care, lipsit de un Templu, era nevoit să-și centreze cultul liturgic pe *Scriptură*.

rabinilor, cea prin intermediul Thorei,⁹ singura relație inatacabilă și cea mai sigură și lipsită de controverse. Libertatea de gândire specifică profetismului se estompează fiind înlocuită de neînduplecarea literei care ucide, spiritul care dă viață (II Corinteni 3:6) fiind exilat. Împotriva acestui literalism care degenera adesea în formalism se va ridica creștinismul. „Spiritul” va fi însă recuperat de iudaismul medieval și modern.

În aceeași ordine de idei și în cazul creștinismului afirmația coranică are în vedere un creștinism de secol VII, epocă în care Scriptura pătrunsese profund în toate sectoarele vieții creștine.

Astfel, perspectiva modernă asupra Scripturii ca autoritate supremă pentru creștin aparține unei viziuni reduționiste, simplificatoare, specifică unor secte și erezii de-a lungul istoriei creștinismului și, mai ales curenților și mișcărilor protestante. Această perspectivă s-a impus cu precădere în secolul precedent, când, sub impactul global al mass media, această viziune s-a răspândit în întreaga lume, lumea anglosaxonă fiind un fief important al protestantismului. Rolul de normă ultimă (*sola Scriptura*) atribuit Scripturii de către protestantism explică și amploarea remarcabilă a studiilor biblice, studii care sînt însă întemeiate pe analiză rațională¹⁰, dacă nu raționalistă.

Biserica Ortodoxă¹¹ nu a absolutizat niciodată Scriptura. La fel ca alți Sfinți Părinți, Sfîntul Ioan Gură de Aur, în *Comentariul Evangheliei de la Matei*¹²

---

⁹ Frederick E. Greenspalm, *Why prophecy ceased?*, în *Journal of biblical literature*, vol 108, no.1, (spring 1989), p. 49.

¹⁰ Total insuficiență pentru înțelegerea autentică a Scripturii, care nu este un text omenesc, ci cuvinte pline de harul Duhului Sfînt. „Metoda” este viața duhovnicească adevărată și comuniunea cu Cel ce a inspirat aceste cuvinte. Axioma patristică este limpede: înțelegerea Scripturii izvorăște din împlinirea poruncilor Mîntuitorului.

¹¹ Alături de creștinii romano-catolici.

¹² „Ar fi trebuit să n-avem nevoie de ajutorul Sfîntelor Scripturi, ci să avem o viață atît de curată încît harul Duhului să fi ținut locul Scripturilor în sufletele noastre. Și după cum Sfîntele Scripturi sînt scrise cu cerneală, tot așa ar fi trebuit ca și inimile noastre să fi fost scrise cu Duhul cel Sfînt. Dar pentru că am îndepărtat harul acesta, haide să pornim pe o nouă cale, ca să-1 dobîndim iarăși. Prima cale era negreșit mai bună; și Dumnezeu a arătat aceasta și prin spusele Sale, și prin faptele Sale. Dumnezeu n-a vorbit prin scrieri cu Noe, cu Avraam și cu urmașii lui, cu Iov și cu Moise, ci a vorbit cu ei față către față, pentru că a găsit curat sufletul lor. Cînd însă întregul popor a căzut în păcate grele, atunci da, atunci a fost nevoie de scrieri, de table, de însemnarea în scris a tuturor faptelor și cuvintelor lui Dumnezeu. Și vei vedea că același lucru sa petrecut nu numai pe vremea sfinților din Vechiul Testament, ci și pe vremea sfinților din Noul Testament. Dumnezeu n-a dat ceva scris apostolilor, ci în loc de scrieri le-a făgăduit că le va da harul Duhului, zicînd: „*Acela vă va aduce aminte de toate*”. Și ca să cunoști că era mai bună această cale, ascultă ce spune Dumnezeu prin profetul Ieremia: „*Și voi face cu voi testament nou, dînd legile Mele în mîntea lor și le voi scrie pe inimi și toți vor fi învățați de Dumnezeu*”. Pavel, de asemenea, arătînd superioritatea acestei căi, spunea că a primit legea „*nu pe table de piatră, ci pe tablele de carne ale inimii*”. Cu vremea, însă, oamenii s-au abătut de la drumul cel drept; unii din pricina învățăturilor greșite, iar alții din pricina vieții și a purtărilor lor; de aceea a fost nevoie să fie însemnate iarăși în scris faptele și cuvintele lui Dumnezeu. Gîndește-te cît de rău am ajuns! Noi, care eram datori să viețuim atît de curat, încît să nu mai fi avut nevoie de Sfîntele Scripturi, ci în loc de hîrtie să fi dat Duhului inimile noastre spre a scrie pe ele, am pierdut cîntea aceasta și am ajuns să avem nevoie de scrieri. Și, cu toate acestea, nici de

considera Scriptura necesară doar pentru că nu avem viață curată, ceea ce L-ar face pe Duhul Sfânt să ne-o reamintească, chiar dacă sub o altă formă, la fel cum a făcut cu Moise, Noe și alții. Biserica percepe caracterul simbolic al cărții sfinte. Și este firesc, căci absolutizând-o, am identifica-o cu Dumnezeu. Așadar, autoritatea Bibliei este ulterioară celei a Bisericii (Stăniloae, 2003/I: 49), căci nașterea ei e ulterioară celei a Bisericii.

Aceeași interdependență între Scriptură și Tradiție e susținută de Serghei Bulgakov (1997: 31) când afirmă că nu Tradiția verifică Scriptura, ci dimpotrivă, Scriptura trebuie înțeleasă pe baza Tradiției. Același teolog rus mai afirmă că deși Biblia poartă caracterul unei epoci, în adîncul ei pulsează viața veșnică și că simbol fiind, ea e locul de întîlnire a divinului cu umanul (Bulgakov, 1997: 18). Ca atare, se presupune că interpretarea nu este doar a omului și a instrumentelor istorico-filologice ale acestuia ci presupune iluminarea și tălmăcirea autorului divin. Dumitru Stăniloae consideră că limbajul Bibliei este decriptabil nu la o exegeză științifică sau culturală, ci prin „credință și insuflarea Sfîntului Duh” (De Beauregard, 1995: 123). Așadar împlinirea poruncilor este cheia unei hermeneutici valide, dacă aceasta atrage harul Sfîntului Duh. Așa se înțelege ceea ce Hans Urs von Balthasar afirma că „sfinții sînt cel mai bun comentariu al Bibliei”.

Nu pledăm, așadar, pentru o minimalizare, ori desconsiderare a Bibliei, ci pentru așezarea ei la locul potrivit în viața și spiritualitatea creștină.

II. Confesiune și versiune. Lecțiuni „confesionale”

În cultura românească, din motive exterioare și interioare Bisericii Ortodoxe, nu dispunem de o versiune biblică necontestată, unanim aprobată și lipsită de controverse¹³. Școala biblică românească, deși cunoscuse un început promițător la începutul veacului trecut, a înregistrat un declin sever în a doua jumătate a aceluiași veac.

Cu toate acestea, versiuni bine realizate pentru vremurile respective au existat în toate epocile culturii române, începînd cu monumentală Biblie de la 1688, realizată după *Septuaginta*. A urmat *Biblia de la Blaj* din 1795, aparținînd confesiunii greco-catolice, versiune care se folosește tot de *Septuaginta*. Edițiile biblice ortodoxe ulterioare vor avea la bază tot Biblia lui Șerban, precum cele din vremea lui Șaguna, ca și cele sinodale din 1914 pînă în zilele noastre.

Modificările operate nu sînt de esență, ci revizuirii parțiale și „diortosiri”. Abia Gala Galaction și Vasile Radu vor da două traduceri noi ale întregii Biblii, prima în 1936, după *Septuaginta*, iar a doua în 1938 după *Septuaginta* și textul masoretic¹⁴. Ultimele ediții sinodale, pe lîngă numeroase greșeli de traducere, perpetuate din

---

acest de al doilea leac, de Sfintele Scripturi, nu ne-am folosit cum trebuie.” (Sfîntul Ioan Gură de Aur, 1994: 15).

¹³ Spre deosebire de alte confesiuni creștine, precum cea romano-catolică și protestantă care au realizat deja versiuni moderne ale Scripturii.

¹⁴ Se mai pot aminti și alte versiuni, de mai mică importanță, precum Biblia lui Șaguna, Noul Testament din 1944 al lui Nicodim Munteanu (viitorul patriarh al Romîniei), ș.a.

versiunile anterioare, reprezintă mai mult un mozaic al textelor originale utilizate, fie textul masoretic, fie *Septuaginta*, în general urmărindu-se criteriul cantității¹⁵. În concluzie, nu avem încă o versiune oficială unitară a Scripturii. Se impune cu necesitate o nouă traducere a Sfintei Scripturi. Autoritate acestor versiuni este mare și va fi, cu siguranță dificilă înlocuirea lor. Aceasta ne amintește de situația primelor tâlcuiri, precare totuși, ale Scripturii în Occidentul primelor veacuri creștine. Autoritatea acestor versiuni a rămas cu toate acestea foarte mare, tentativele de actualizare eventuală corectare lovindu-se de o rezistență îndârjită din partea comunității¹⁶, care va respecta mereu cu adâncă venerație vechile texte biblice, memorându-le și integrându-le în cult.

Primii traducători ai *Bibliei* în limba latină, ca și cei ai *Septuagintei*, au urmat cu o scrupulozitate rară textul original, mergând spre o fidelitate servilă originalului (Löfstedt, 1959: 89), spre a nu altera în niciun chip puritatea mesajului soteriologic. Efectul a fost o infuzie masivă de elemente grecești și indirect ebraice în latină, dar, totodată și de elemente ale latinei vulgare, fiindcă aceste versiuni au fost realizate într-o latină aproape identică latinei vorbite de către oameni puțin cultivați, dar bilingvi, asemeni majorității primilor creștini latini. Acești primii traducători au neglijat rigorile stilistice și concepția traducerii libere, literare, dominantă încă de la Cicero, optând pentru un literalism scrupulos (Mohrmann, 1964: 148), centrându-și atenția asupra conținutului, nu a formei, fapt ce va atrage scandalizarea literaților păgâni care le vor citi, pentru ei *Scripturile* fiind niște cărți exotice și barbare, un amalgam straniu de vulgarisme, grecisme, ebraisme vorbind despre fapte îndoielnice pentru conștiința lor raționalistă.

Revenind la Ortodoxia românească, precizăm că proiectele demarate deja în ultimii ani sînt, din nefericire nesatisfăcătoare. *Septuaginta* Înalt Prea Sfințitului Bartolomeu Anania, un eveniment teologico-literar remarcabil, reprezintă totuși, precum mărturisește autorul, numai o diortosire a Bibliei lui Șerban și a altor traduceri, urmînd ultimele realizări din tâlmăcirile europene mai noi sau mai vechi ale Scripturii. Proiectul *Septuaginta* inițiat de Polirom reprezintă o inițiativă controversată a laicului, cu un colectiv eterogen.

Un aspect reprobabil al multor ediții ale Sfintei Scripturi editate de diversele confesiuni creștine este tendința de confesionalizare, așadar de a traduce tendențios unele pasaje privind puncte doctrinare nodale, controversate și mult disputate în polemicile interconfesionale. În acest domeniu, pînă de curînd, lideri necontestați erau protestanții și neoprotestanții¹⁷.

---

¹⁵ Astfel, de pildă, dacă același eveniment biblic este narat mai pe larg în textul masoretic în comparație cu *Septuaginta*, se preferă textul masoretic.

¹⁶ La jumătatea veacului al XVI-lea în Rusia, simpla actualizare a limbajului învechit din cărțile de cult va fi considerată erezie și va declanșa schisma *rascolnicilor*. Nihil sub sole novum!

¹⁷ De exemplu psalmul 96, 7 este redat, nu doar tendențios, ci și eronat astfel „sînt rușinați toți cei ce slujesc *icoanelor* și care se fălesc cu idolii: toți dumnezeii se închină înaintea Lui.” Aluzia *icoane* este evidentă ca trimitere la creștinii ortodocși care se închină icoanelor. Textul grecesc are însă cuvîntul *toi/j* *gluptoi/j* – care înseamnă „lucru sculptat”, nicidecum icoană (ar fi trebuit să avem *eivkw,n*). Aceași situație în cazul echivalărilor străine de contextul și spiritul Noului Testament a lui

Din nefericire, astfel de elemente confesionale cu caracter polemic și-au făcut simțită prezența și în teologia ortodoxă română. Astfel, este deja un fapt cunoscut confesionalizarea onomasticii persoanelor veterotestamentare. Conform acestor tendințe numele profetului evreu Habacuc ar fi specific protestant și cel puțin o blasfemie, denumirea corectă fiind cea de Avacum. În realitate, problema nu are nici o legătură cu confesiunea. Numirea corectă a profetului este de Habacuc, Avacum fiind o grequizare¹⁸ a numelui ebraic. La fel și în cazul altor persoana veterotestamentare, Isaia era de fapt Ieșaiahu, Sofonie – Țefania, Ieremia – Irimiahu.

Aceeași problemă se pune și în cazul numelui Mântuitorului Iisus Hristos, afirmându-se deseori că *Isus* ar constitui o hulă împotriva Fiului lui Dumnezeu, numele corect fiind cel cu doi de *i*, *Iisus*. În realitate, ne aflăm din nou în fața unei probleme filologice: *Isus*, utilizat de romano-catolici și protestanți provine din contragerea primelor două litere (mai exact a consonantei *j* și a vocalei *e*) din cuvântul latinesc *Iesus*.¹⁹ Celălalt, *Iisus*, utilizat de ortodocși, se explică prin influența limbii grecești (predominantă în Răsărit) unde numele Mântuitorului era *vIhsou/j*, iar sub influența pronunției specifice limbii neogrecești (unde se citea „Iisus”)²⁰ avem românescul *Iisus*. Filologia nu ar trebui să fie transformată într-un instrument de apologetică sau polemică interconfesională.

În continuare oferim două nefericite exemple de „confesionalizare” a traducerii unor pasaje biblice care privesc puncte nevralgice ale doctrinei creștine și care au suscitât în cursul veacurilor numeroase mișcări eretice și schismatice, ca și diverse controverse și polemici teologice. Ne vom opri atenția la ultimele versiuni biblice ale Scripturii sinodale, unde, începând din a doua jumătate a veacului al XX-lea se perpetuează pînă astăzi două flagrante erori de traducere, motivate confesional: **Matei 1,25** și **Apocalipsa 20, 4-6**.

Primul **Matei 1, 25** se prezintă astfel în varianta „denaturată”: „Și fără să fi cunoscut-o²¹ pe ea Iosif, Maria a născut pe Fiul său Cel Unul-Născut, Căruia I-a pus numele Iisus.” Iată și textul original: „kai. ouv̄k ev̄gi,nwsken auvth.n e[wj ou-e;teken ui`o,n\ kai. evka,lesen to. o;noma auvtou/ V̄Ihsou/n”, a cărui traducere corectă este următoarea: „și nu a cunoscut-o pînă ce a născut fiu, și l-a chemat cu numele Iisus.” Locuțiunea adverbială ἕως οὗ - „pînă ce, pînă cînd” este cea care suscită unele probleme.

Acest loc scripturistic, alături de altele privind așa-zișii frați ai Domnului²², a determinat la unele curente protestante apariția concepției eronate conform căreia Maica Domnului ar mai fi avut și alți copii după nașterea lui Iisus Hristos. Pentru a

---

presbu,teroj -,preot” prin „prezbiter” sau „bătrîn”; ori a lui – evpi,skopoj- „episcop” prin „supraveghetor”.

¹⁸ Este binecunoscută tendința grecilor de adapta limbii lor numele „barbare.”

¹⁹ În treacăt fie spus și acesta este o grequizare a ebraicului *lehoșua*.

²⁰ Diferită de cea a elinei clasice.

²¹ Aici „a cunoaște” este un eufemism pentru relația sexuală între un bărbat și o femeie.

²² În realitate veri ai Mântuitorului (v. polisemia ebraicului *ah-*„frate, văr, nepot, prieten etc.”)

preîntîmpina răstălmăcirea acestui citat și falsa lui înțelegere, și pentru a proteja credința ortodoxă nefalsificată, s-a decis în cazul acestui verset (de către cine??) o *traductio*²³ *ad sensum*: „și nu a cunoscut-o pînă ce a născut fiu”, acceptabilă ca sens contextual, dar incorectă din punct de vedere gramatical și constituind o falsificare deliberată a unui verset biblic. Firește, divagînd puțin, nu este acceptabilă nici inspirația literală susținută de unii urmași ai Reformei lui Luther care divinizează fiecare iotă și cirtă din Scriptură, dar nici nu avem dreptul, credem, să modificăm Scriptura, oricît de îndreptățite și de pioase ar fi motivațiile.

Pentru un cititor mediu al Scripturii locuțiunea *pînă ce* nu ridică probleme. Ea reprezintă o simplă turnură de stil specifică limbii biblice, des întîlnită și care nu indică un punct terminus temporal stabilit cu precizie, nici nu afirmă ceva despre ce s-ar mai petrece după acest „ce, cînd”. Oferim două exemple relevante. Astfel, II Regi 6, 23²⁴ ne înștiințează că Micol, fiica lui Saul nu a avut copii pînă ce a murit, iar I Corinteni 15, 25 ne vestește că Mîntuitorul va sta de-a dreapta tatălui pînă ce toți dușmanii Săi se vor afla la picioarele Sale. Este inutil să mai precizăm că Micol nu a mai avut copiii după moarte, sau că Fiul nu va fi veșnic de-a dreapta Tatălui...

Rațiunile apologetice au surclasat autoritatea versiunilor anterioare²⁵, deoarece Biblia de la 1688 traduce corect: „și nu o cunoscuse pre ea *pînă unde* au născut pre fiul ei cel dentîiu și chemă nume lui Iisus”; la fel Biblia de la 1795 de la Blaj traduce „și nu o au cunoscut pe ea pînă ce...”. Corect traduc și Biblia sinodală din 1914, Biblia Înaltului Anania și edițiile sinodale pînă în 1988 cînd apare noua „lecțiune” care s-a perpetuat în edițiile biblice ulterioare ale Sf. Sinod

Celălalt text controversat este Apocalipsa 20, 4: „Καὶ εἶδον θρόνους καὶ ἐκάθισαν ἐπ’ αὐτοὺς καὶ κρίμα ἐδόθη αὐτοῖς, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ οἵτινες οὐ προσεκύνησαν τὸ θηρίον οὐδὲ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ οὐκ ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν. καὶ ἔζησαν καὶ ἔβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη.” Acest verset, alături de următoarele două²⁶ au generat numeroase mișcări milenariste în istoria creștinismului. *Hiliasmul* (de la „**ta**

²³ Abuzivă totuși.

²⁴ Pe parcursul acestui studiu am utilizat denumirile și numerotarea cărților, capitolelor și versetelor biblice conform edițiilor creștin ortodoxe.

²⁵ Fără să mai amintim de alte ediții din alte limbi: *Vulgata*: „et non cognoscebat eam *donec* peperit filium suum primogenitum et vocavit nomen eius Iesum”; King James Version: „And knew her not *till* she had brought forth her firstborn son: and he called his name Jesus”; traducerea ecumenică a Bibliiei: „mais il ne la connut pas *jusqu'à ce qu'elle* eût enfanté un fils, auquel il donna le nom de Jésus”; versiunea protestantă Cornilescu: „Dar n-a cunoscut-o, *pînă ce* ea a născut un Fiu. Și el I-a pus numele Isus”

²⁶ „Și am văzut tronuri și celor ce ședeau pe ele li s-a dat să facă judecată. Și am văzut sufletele celor tăiați pentru mărturia lui Iisus și pentru cuvîntul lui Dumnezeu, care nu s-au închinat fiarei, nici chipului ei, și nu au primit semnul ei pe fruntea și pe mîna lor. Și ei au înviat și au împărățit cu Hristos mii de ani. 5. Iar ceilalți morți nu înviază pînă ce nu se vor sfîrși miile de ani. Aceasta este învierea cea dintîi. 6. Fericit și sfințit este cel ce are parte de învierea cea dintîi. Peste aceștia moartea cea de a doua nu are putere, ci vor fi preoți ai lui Dumnezeu și ai lui Hristos și vor împărăți cu El mii de ani.” (Apocalipsa 20, 4-6)

xil ia“=mie) sau *milenarismul* este concepția conform căreia între a doua venire a Sa și sfârșitul lumii, Iisus Hristos va întemeia o împărăție pămîntească de o mie de ani, pe care o va conduce împreună cu cei dreπți, timp în care Satan este biruit și înlăntuit. Această eroare de credință a apărut pe fondul cumplitelor persecuții suportate de creștini în primele trei veacuri și al speranțelor acestora în revenirea Mîntuitorului²⁷ (eroare întemeiată pe cîteva locuri evanghelice ca Matei XXIV, 34-42 și XXV, 31, Luca, XXI, 39 și Ioan V, 38).

Ideea „Împărăției milenare“ provenea din greșita interpretare a pasajului XX, 5-6 din *Apocalipsa*: „Iar ceilalți morți nu înviază pînă ce nu se vor sfîrși mia de ani. Aceasta este Învierea cea dintîi. Fericit și sfînt este cel ce are parte de învierea cea dintîi. Peste aceștia moartea cea de-a doua nu are putere, ci vor fi preoți ai lui Dumnezeu și ai lui Hristos și vor împărți cu El o mie de ani“. Elemente de hiliiasm sînt detectabile mai întîi la Papias din Hierapole (sec. II), precum și la Sfîntul Iustin Martirul și Filosoful, la Sfîntul Irineu, la Metodiu, Lactantius, Commodian, Tertulian (în perioada montanistă). Hiliiasmul a fost energic combătut de Origen, Dionisie al Alexandriei și de Augustin²⁸.

Nostalgia după o pierdută sau o viitoare „vîrstă de aur“ este o constantă între aspirațiile omenirii care suspină după “paradisul pierdut”. Potrivit doctrinei iudaice și creștine Dumnezeu făgăduiește restaurarea acestui paradis original în viitor. De aici apar și mesianism-milenarismul, forme mai mult sau mai puțin denaturate ale acestei făgăduințe divine. Aceste permanențe ale istoriei religiilor, conform religiei creștine, se regăsesc în religiile lumii sub forma unor distorsionări ale Revelației primordiale a lui Dumnezeu către protopărinți din paradis: un salvator al omenirii zeu sau om va fi trimis spre a repara răul făcut de om. Fie că e Quetzalcoatl la mexicani, ori Saoshyant la zoroastrieni, Toth la egipteni, Huangdi la chinezi, Mahdi la musulmani, “odrasla lui Jupiter” la romani etc., acesta a venit și este Iisus Hristos, Dumnezeu adevărat și om adevărat. Dar o mare parte a lumii nu L-a cunoscut și continuă să îl aștepte. Aceștia sînt spre exemplu evreii de astăzi ca și cei din vremea Mîntuitorului. Orgoliul naționalist a determinat interpretarea mesianismului în sens preponderent politic. Mesia trebuia să fie Cel ce va restaura regatul lui Israel, care își va zdrobi dușmanii politici, redevenind ceea ce era în vremea lui Solomon și chiar mai mult. Mîntuitorul a combătut această denaturare, această secularizare a mesianismului prin afirmația limpede că “Împărăția Mea nu este din lumea aceasta.” (Ioan 18: 36).

Originea milenarismului trebuie căutată însă în utopiile antichității și mai ales în literatura apocaliptică apărută cu aproximativ două secole înainte de creștinism și care percepe istoria ca desfășurare continuă și invizibilă a unui plan divin ascuns. Lumea se grăbește spre pieire, nimic nu mai poate și nu mai trebuie salvat. Sectele apocaliptice precum comunitatea de la Qumran se considerau avangarda Lumii Noi a Mileniului ce se va instaura după conflagrația universală în care Răul va fi înfrînt

²⁷ Spre a le oferi satisfacție față de persecutorii păgîni.

²⁸ Cf. Charles E. Hill, *The marriage of montanism and millennialism*, în „Studia Patristica” vol. XXVI, edited by Elizabeth Livingstone, Peeters, Leuven, 1993, p.140-146.

definitiv de Bine. *Apocalipsele* lui Enoh, Moise, Daniel, Ezra sînt grăitoare în acest sens. Febra milenaristă va fi temperată de creștinism. Creștinii se știau în “Noul Eon”. Împărăția Cerurilor se deschidea lent omenirii. Interpretarea justă a celebrelor versete 3-4 din capitolul 20 al Apocalipsei este simbolică²⁹. „Mileniul” de aici e o alegorie a timpului Bisericii în această lume, timp în care, prin “învierea cea dintîi” (botezul) împărășim cu Hristos asupra răului, patimilor și a lumii. Interpretarea literală a acestui Mileniu va fi făcută în secolul al II-lea de Papias, episcop de Ierapole și de ereticul Cerint. Speranța într-o epocă justițiară va fi alimentată în sec. II-V de secta montanistă cu a lor Revelație neîncheiată.

Biserica creștină a înfierat milenarismul ca o denaturare a eshatologiei, ca o coborîre de la spiritualitatea Împărăției lui Dumnezeu³⁰ care nu este “mîncare și băutură ci dreptate, pace și bucurie în Duhul Sfînt” (Romani 14:17) la materialitatea și senzualitatea terestre³¹. Milenarismul se perpetuează pînă astăzi, în mod direct în diverse mișcări și secte religioase, dar, apare și camuflat. Este ușor de constatat că mesianismul marxist este moștenitorul mesianismului evreiesc, mai „istoric” și mai „vizibil”³², nu al celui creștin mai spiritual (Eliade, 1995: 148).

Precum am văzut deja în ultimele ediții sinodale ale Bibliei își face apariția o eroare de traducere în aceste versete din Apocalipsă 20, 4-6, menită să reprime orice dimensiune milenaristă a contextului. Durata împărăției eshatologice este, după aceste ediții ultime, *de mii de ani* – „Și ei au înviat și au împărășit cu Hristos *mii de ani*.” În realitate traducerea corectă este: „și au trăit și au împărășit cu Hristos *o mie de ani*.” (καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ χίλια ἔτη). χίλια ἔτη se traduce „o mie de ani”³³.

Din nou au primat rațiunile apologetice pentru a preîntîmpina și a stopa denaturările în sens milenarist. Biblia de la 1688 traduce însă corect: „și au trăit³⁴ și au împărășit cu Hristos o mie de ani”, la fel și Biblia de la Blaj din 1795³⁵, Biblia sinodală din 1914 se situează în aceeași descendență: „și au viețuit și au împărășit cu Hristos o mie de ani.”³⁶

---

²⁹ În general numerele în *Apocalipsă* sînt simbolice.

³⁰ Hiliasmul concepe Împărăția lui Dumnezeu ca împărăție lumească, istorică, proclamînd împlinirea sensului istoriei în istorie, ceea ce este absurd după cum am văzut. Cădem astfel în pură mitologie. M. N. Feret apud. D. Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997, p. 251.

³¹ Ereticul iudeo-gnostic Cerint consideră că Împărăția lui Hristos pe pămînt va consta într-un paradis al plăcerilor senzuale.

³² Michael Löwy; Renée B. Larrier, *Jewish Messianism and Libertarian Utopia in Central Europe (1900-1933)* în *New German Critique*, No. 20, Special Issue 2: Germans and Jews. (Spring - Summer, 1980), p. 107.

³³ *Mie* în greacă este considerat o unitate în multiplicitate, o noțiune plurală de aceea numeralul *mie* nu are singular, ca în limba română.

³⁴ În loc de „au înviat.” O altă greșeală de traducere, deși explicabilă, este transpunerea lui e;zhсан cu „au înviat” în loc de „au trăit.”

³⁵ Ca și edițiile lui Galaction și a Î.P.S. Anania.

³⁶ Edițiile occidentale sînt la unison în această privință: King James – „and they lived and reigned with Christ a thousand years.”, Traducerea ecumenică-„Is revinrent à la vie et régnèrent avec le Christ

Din nefericire constatăm o nouă tendință de confesionalizare a traducerii și de modificare a textului biblic, modificare primejdioasă, deși operată în spiritul contextului și al Scripturii în general.

III. Lecțiuni mai puțin controversate, cât eronate

Acestor probleme li se adaugă altele de amănunt. Astfel, în versiunile biblice ortodoxe existente se întâlnesc numeroase erori de traducere neintenționate, care au diverse alte cauze,³⁷ erori semnalate adeseori de mulți bibliști și filologi români. Oferim spre edificare câteva exemple. În chiar prologul Evangheliei după Ioan (Ioan 1, 1) găsim o eroare des întâlnită în cazul traducerilor din limbile vechi, eroare foarte gravă totuși³⁸, traducerea unei părți de propoziție prin alta.

Astfel versetul: „Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος.” a fost tradus „La început era Cuvîntul și Cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvîntul.” Eroarea se află în ultima propoziție a frazei: „καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος”, redată prin „Și Dumnezeu era Cuvîntul”, unde numele predicativ θεὸς (parte din predicatul nominal ἦν θεός) a fost tradus ca subiect, iar subiectul propoziției ὁ λόγος a fost tradus ca nume predicativ (ἦν ὁ λόγος). Însă în limba greacă numele predicativ nu este niciodată articulat, așadar traducerea corectă este „Și Cuvîntul era Dumnezeu.”³⁹

De altfel, această lecțiune este justificată nu doar din punct de vedere gramatical, ci și contextual. Sf. Apostol Pavel își propune să demonstreze, nu faptul că Dumnezeu este Logos, ci să probeze divinitatea Logosului, despre care existau numeroase teorii și speculații diferite în gândirea păgînă a epocii. Fidelitatea excesivă și grija pioasă dusă la extrem de a nu altera textul original a determinat urmarea cu scrupulozitate a topicii textului grecesc și a dus, paradoxal, la deformarea textului evanghelic. Conservatorismul și literalismul traducerilor vechi nu a ținut cont de faptul că limbile greacă și latină⁴⁰ prezintă o topică mobilă. În latină și greacă propoziția „omul bea vinul” și „vinul bea omul” au un singur sens că „omul bea vinul”, deoarece există desinențe speciale pentru fiecare caz în parte. Astfel topica nu are valoare semantică. În limba română însă topica este importantă

---

pendant mille ans.”, Vulgata-„et vixerunt et regnaverunt cum Christo mille annis”, versiunea Cornilescu: „Ei au înviat și au împărășit cu Hristos o mie de ani.”

³⁷ Neadaptarea limbii vechilor traduceri la normele gramaticale și la semantica limbii române actuale, utilizarea concomitentă a două texte originale diferite, erori elementare de traducere (substituire, permutare, alterare, eliminare, adăugare), insuficiența cunoaștere a limbilor originale, etc.

³⁸ Mulțumim domnului prof. Gheorghe Badea de la Facultatea de Litere a Univ. „Al. I. Cuza” pentru semnalarea acesteia.

³⁹ Traducerea ecumenică a Bibliei oferă o versiune acceptabilă a pasajului: „Au commencement était le Verbe, et le Verbe était tourné vers Dieu, et le Verbe était Dieu”, King James Version și alte versiuni engleze mai noi traduc această ultimă propoziție corect: „and the Word was God.” La fel se întâmplă și în cazul traducerii GBV protestante din 2001, versiunea Cornilescu corectată și traducerea romano-catolică a lui Alois Bulai și Anton Budău din 2002: „și Cuvîntul era Dumnezeu.”

⁴⁰ *Vulgata* Fericitului Ieronim traduce astfel: „In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum et Deus erat Verbum”, fidelă crezului acestuia că în textul sacru „ordo verborum mysterium est.” (*Ep.* LVII, 5)

pentru descifrarea sensului unui enunț. Tălmăcirea eronată a acestui pasaj este gravă, dacă luăm în considerare faptul că aceste versete au un caracter doctrinar și sînt esențiale pentru dogma creștină.

Un alt exemplu ar fi traducerea versetelor 25-30 din capitolul al șaselea al Evangheliei după Matei. În cadrul *Predicii de pe munte*, stabilind ierarhia bunurilor pe care un creștin le poate căuta, Mîntuitorul statuează ca prioritate Împărăția cerurilor, repudiind grija lipsită de credință pentru bunurile necesare vieții trupești.⁴¹ Astfel textul grecesc Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν· μὴ μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ ὑμῶν τί φάγητε ἢ τί πίητε, μηδὲ τῷ σώματι ὑμῶν τί ἐνδύσθητε. οὐχὶ ἡ ψυχὴ πλεῖον ἐστὶν τῆς τροφῆς καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐνδύματος; a fost tradus astfel în Biblia sinodală din 1991: „De aceea zic vouă: Nu vă îngrijiți pentru sufletul vostru ce veți mânca, nici pentru trupul vostru cu ce vă veți îmbrăca; au nu este sufletul mai mult decît hrana și trupul decît îmbrăcămintea?” Verbul grecesc μεριμνάω – “a se neliniști, a fi plin de grijă pentru, a se îngrijora, a se tulbura” a fost tradus cu „a se îngriji de”⁴², sens posibil totuși pentru acest verb (μὴ μεριμνᾶτε), dar semnificînd o grijă anxioasă. Traducerea „nu vă îngrijiți” este totuși neavenită și nefericită în context, deoarece sugerează că Mîntuitorul ar recomanda delăsarea și lenea dintr-o exagerată încredere în ajutorul lui Dumnezeu. În realitate creștinul este îndemnat mereu să lucreze și să fie activ. Ceea nu i se recomandă este răsturnarea ierarhiei valorilor spirituale și materiale. Sf. Apostol Pavel va fi neînduplecat cu această falsificare a versetului evanghelic proclamînd: „dacă cineva nu vrea să lucreze, acela nici să nu mănînce” (II Tesaloniceni 3, 10)

Din nefericire această traducere neinspirată constituie un nou prilej pentru detractorii creștinismului de a ironiza și ridiculiza aspecte profunde ale spiritualității și moralei creștine, pe care nu le pot înțelege.

IV. Concluzii

Considerăm că exemplele analizate mai sus sînt suficiente pentru reliefaarea primejdiei autonomizării teologiei față de filologie, tendință constatată, din nefericire în ultimii ani în diverse zone ale culturii creștine românești⁴³. Separarea dintre teologie și filologie este regretabilă, deoarece teologul are nevoie de filologie nu ca de un instrument temporar, ci filologia este un aspect fundamental al formației umaniste în general și al celei teologice⁴⁴ în special. Fără îndoială filologul nu va surclasa pe teolog și nu-i va dicta acestuia „lecțiunile” potrivite în cazul traducerii biblice, dar acest fapt se petrece, din nefericire, deoarece teologul de azi nu-și însușește prea frecvent o solidă formație filologică.

⁴¹ Un cuvînt din Patericul egiptean ne interpelează retoric: dacă Dumnezeu nu ne poate oferi mîncare și îmbrăcăminte, cum ne va putea dărui Împărăția cerurilor?

⁴² Sub directa influență a versiunilor de la 1688: „nu grijireți” și 1914: „nu vă grijiji.”

⁴³ Dacă ar fi să menționăm doar intolerabila ignorare a limbilor clasice, a istoriei literaturii grecești și latine, a evoluției teoriei literare, a poeziei și retoricii antice, dar și valorificarea ultimelor progrese din domeniul studiilor lingvistice și din al altor discipline literare fundamentale pentru înțelegerea scrierilor mai vechi sau mai noi ce aparțin tezaurului creștinătății.

⁴⁴ Umaniste prin excelență.

Un alt efect nefast al necolaborării dintre teologie și filologie este, precum am observat apariția unor tălmăciri confesionale în cazul unor pasaje cu impact deloc neglijabil asupra dogmei creștine. Astfel se sacrifică acribia filologică și corectitudinea gramaticală în favoarea exigențelor apologetice și polemice confesionale. Pasajele analizate în acest studiu reprezintă exemple nedorite ale unor asemenea inițiative greu de înțeles, mai ales într-o epocă a ecumenismului. Dreapta credință trebuie păstrată și apărată, dar nu cu prețul sacrificării și denaturării textului biblic.

Demersul nostru din acest studiu se dorește a fi nu o critică, ci un impuls dat Școlii biblice creștin ortodoxe românești de a întreprinde cât mai urgent titanica, dar absolut necesara nouă traducere a Sfintei Scripturi în limba română de astăzi.

Bibliografie

Ediții biblice utilizate

Authorized Version (KJV) - 1769 Blayney Edition of the 1611 *King James Version of the English Bible* - with Larry Pierce's Englishman's-Strong's Numbering System, ASCII version. Copyright © 1988-1997 by the Online Bible Foundation and Woodside Fellowship of Ontario, Canada

Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem (Vulgate Latin Bible), edited by R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H.F.D. Sparks, and W. Thiele [at Beuron and Tuebingen, 1983, Deutsche Bibelgesellschaft (German Bible Society), Stuttgart

Biblia sau Dumnezeiasca Scriptură, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, retipărită cu aprobarea Sf. Sinod, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1997

Biblia de la Blaj 1795, ediție jubiliară, Roma, 2000

Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a celei nouă, ediția Sfintului Sinod, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1914

Biblia sau Sfînta Scriptură, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1975

Biblia sau Sfînta Scriptură, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988

Biblia sau Sfînta Scriptură, București, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991

BNT - *Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27h Edition. Copyright (c) 1993 Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart

French Traduction Œcuménique de la Bible, édition à notes essentielles, 1988, Paris, Société biblique française & éditions du Cerf

Noul Testament al Domnului nostru Isus Cristos: traducerea lui D. Cornilescu revizuită, editura Lumina Lumii, Korntal, 2000

Dicționare

A Greek and English Lexicon, compiled by Henry George Liddell and Robert Scott, Oxford Clarendon Press, 1996

- A Patristic Greek Lexicon*, G.W.H. Lampe, Oxford, At the Clarendon Press, 1961
Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu, Remus Rus, București, Editura Lidia, 2003
Bailly, A., *Dictionnaire grec-français*, Paris, Hachette, 1991
Frederick William Danker, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and the other early Christian Literature*, third edition, The University of Chicago Press, 2000

Lucrări

- Bulgakov, Serghei, *Ortodoxia*, Paideia, București, 1997
Costa de Beauregard, M., *Mică dogmatică vorbită*, Deisis, Sibiu, 1995
Eliade, Mircea, *Mefistofel și androginul*, traducere de Alexandra Cuniță, București, Editura Humanitas, 1995.
Löfstedt, Einar, *Late latin*, Oslo, H.Aschehoug & Co., 1959
Rosen, Moses, *Învățătură biblice*, București, 1981
Sfântul Ioan Gură de Aur, *Scrieri partea a treia. Omilii la Matei*, traducere de Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994
Stăniloae, Dumitru, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol.I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003
Stăniloae, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997

Studii și articole

- Cook, John G., *The protreptic power of early christian language: from John to Augustine*, în "Vigiliae Christianae", nr. 48(1994), p. 105-134
Greenspalm, Frederick E., *Why prophecy ceased?*, în *Journal of biblical literature*, vol 108, no.1, (spring 1989), p. 37-49
Hill, Charles E., *The marriage of montanism and millenialism*, în „Studia Patristica” vol. XXVI, edited by Elizabeth Livingstone, Peeters, Leuven, 1993, p. 140-146
Löwy, Michael; Larrier, Renée B., *Jewish Messianism and Libertarian Utopia in Central Europe (1900-1933)* în *New German Critique*, No. 20, Special Issue 2: Germans and Jews. (Spring - Summer, 1980), p. 105-115
Mohrmann Christine, *Problèmes stylistiques dans la littérature latine chrétienne*, în Christine Mohrmann, *Études sur le latin des chrétiens*, t. 3, Roma, Edizioni di Storia e letteratura, 1964, p. 147-170

Software

- Bible windows 2.2.2*, Silver Mountain Software, 1993
Bible works for Windows, 2007